

HISTORICKÁ PAMÄŤ AKO ZDROJ KONŠTRUOVANIA IDENTITY

Viera Bačová

Pozoruhodný záujem o históriu a identitu, ktorý prejavujú rôzne skupiny v spoločnosti, sa zatiaľ neodráža dostatočne v záujme o vyjasnenie pojmov a verejnú diskusiu v tejto oblasti. Skôr naopak. V rôznych úvahách v médiách a v reakciách na spoločenské dianie sa používajú termíny bez toho, aby jedna skupina vedela, ako používané termíny chápu ich partneri. To môže mať (a častejšie má ako nemá) negatívny dopad na vzájomné vzťahy.

V každom období, keď sebadefinovanie skupín a spoločenskí ľudia bolo aktuálne a dôležité, nadobudla dôležitosť aj interpretácia histórie skupiny či spoločenstva. Súčasne získala história aj silnejší citový náboj.

Definovanie seba je vždy pôsobivejšie a účinnejšie, ak je podoprené "argumentami", vysvetleniami, ktoré poskytujú minulosť. Prostredníctvom historickej pamäti*/ sa pre potreby prítomnosti vyhľadáva i konštruuje minulosť - najlepšie slávna, dlhá minulosť, ktorá by potvrdila súčasnú potrebu identity spoločenstva. Prítom je zároveň zrejmé, že definovanie sa pre seba stráca význam, ak nie je akceptované inými. Uznanie sebadefinície inými je nevyhnutnou podmienkou úspešnosti procesu utvorenia pozitívnej identity. Preto sa tento príspevok usiluje o osvetlenie úlohy, ktorú má historická pamäť pri konštrukcii a rekonštrukcii identity (predovšetkým identity spoločenstiev).

**/ Vďaka sklonu slovenčiny používať zámenne prídavné meno a genitív môže termín "historická pamäť" znamenať jednak pamäť na historické javy, t. j. pamätanie si histórie (analogicky ako matematická pamäť, hudobná pamäť označujú pamäť na čísla alebo melódie) alebo dávnu pamäť, t. j. pamäť v dávných dobách na rozdiel od pamäti ako súčasného fenoménu (analogicky ako historická rodina, historické panstvo označujú rodinu, panstvo také ako boli v histórii, t. j. v dávných dobách). V súčasnom používaní prevažuje prvé chápanie spojenia "historická pamäť". V tomto význame je používaný v tomto príspevku.*

Vymedzenie

Súčasn \acute{e} sociálne vedy pristupujú k identite dynamicky a konštruktivisticky.¹ Znamená to, že ju chápu ako súhrn procesov vytvárania čiže konštruovania sebadefinície. Identita nie je žiadna entita, žiadna vec, ktorú možno nadobudnúť alebo odhaliť ako svoje pravé "ja".

Ako príklad konštruktivistického prístupu uvediem dve vymedzenia. Podľa P. Weinreicha identita je "celok sebakonštruktov subjektu, v ktorých sebakonštrukcia v súčasnosti vyjadruje kontinuitu medzi sebakonštrukciou v minulosti a konštrukciou aspirácií o sebe v budúcnosti".² Ďalší autor, B. R. Schlenker, chápe identitu ako teóriu (alebo schému), ktorá konštruuje to, akým niekto je a ako by mal byť vnímaný, za čo by mal byť považovaný a ako by s ním malo byť zachádzané v spoločenskom živote³. Identita je teda istým spôsobom usporiadané poznanie (teória) o sebe v minulých, aktuálnych a predstavovaných sociálnych situáciách a vzťahoch. Poznanie o sebe zahrňuje informácie o minulosti, očakávania budúcnosti, konštrukty, súčasné vnútorné presvedčenia, hodnoty, normy správania - všetko toto vchádza do obrazu jedinca, malej skupiny alebo veľkého spoločenstva ako uvedomujúcej sa a konajúcej sociálnej jednotky. Teória seba je generalizovaná, to znamená, že zovšeobecňuje viacero sebadefinícií zo špecifických životných oblastí (t. j. vo vzťahu k rôznym osobám, spoločenstvám, situáciám a časovému obdobiu).

Tak ako subjekt samotný si vytvára svoju teóriu o sebe, aj prostredie, ktoré ho obklopuje, si vytvára obraz, resp. teóriu o ňom. Pri konštruovaní identity subjektom sa nedá ignorovať obraz, ktorý

si o ňom vytvorili iní. V identite je totiž obsiahnuté tak vyabstrahované sebahodnotenie ako i hodnotenie subjektu inými.

Cena identity

"Hľadanie identity", prípadne až "boj o identitu" je častou témou v umení. Umelcami popisované procesy implikujú, že identita nie je jednotlivcovi daná či darovaná, ale musí si ju aktívne vytvoriť, vybudovať, skonštruovať. I po jej utvorení, v prípade zmeny podmienok, ju musí opäť rekonštruovať, po ohrození znovu "vybojovať". Ak toto "hľadanie" či "boj" o identitu ľudia podstupujú, musí byť za ním skrytá silná potreba. Identita teda musí byť niečo, čo ľudia potrebujú, čo si cenia a hodnotia. Môžeme to vyjadriť aj tak, že jedinec, skupina či spoločenstvo cíti, že identita ich definuje a zároveň potvrdzuje permanentnosť a legitímnosť ich jestvovania. Konštruujú svoju identitu tak, aby splnila tieto ciele.

Identita jedinca a identita skupiny

Niektorí autori zastávajú stanovisko, že identitu možno vzťahovať len na jedinca a nie na spoločenstvo. Ako hlavný argument im slúži možnosť jej hypostazovania alebo reifikácie. Iné názory poukazujú, že toto chápanie je príliš úzke, pretože identita spoločenstva nie je niečo, čo je pre jedinca úplne vonkajšie a je naňho "natlačené" bez ohľadu na jeho vôľu. Jednotlivci sa rôznymi spôsobmi aktívne podieľajú na konštruovaní sebadefinície spoločenstva. Sú aktívni v procesoch vydeľovania sa a ohraničovania sa spoločenstva, pri vytváraní symbolov spoločenstva, v plánoch, očakávaniach a praktických akciách skupiny. Podľa L. Sciollovej⁴ sa medzi konštruovaním identity jednotlivcov-členov spoločenstva a konštruovaním identity spoločenstva vytvára istý druh nestabilnej rovnováhy. Výsledkom komplexných procesov na oboch

rovinách (individuálnej i sociálnej) môže byť modifikácia identity. V krajných prípadoch jedinec napríklad buď opustí spoločenstvo alebo sa so skupinou stotožní tak, že sa v skupine "roztopí" a stratí vlastné ja. Podobne identita skupiny sa môže modifikovať. V krajných riešeniach sa skupina spontánne rozpadne po vymiznutí jej kolektívnej identity, alebo sa z nej stane tuhá kohézna sociálna jednotka (pre jedincov nutne represívna a preto spejúca k rovnakému koncu len s viacerými obeťami).

Nástrojmi a mechanizmami konštruovania kolektívnej identity (ktorú tu chápem ako identitu aj malej skupiny aj veľkého spoločenstva ľudí) sú vlastne všetky skupinotvorné procesy. Ide napríklad o vytváranie komunikačných sietí vo vnútri spoločenstva a spôsob komunikácie navonok, nachádzanie a upevňovanie spoločnej reči (jazyka, resp. žargónu), zhromažďovanie a rozširovanie poznatkov o spoločenstve (vrátane vytvárania a rozširovania mýtov), rituály, obrady, ceremónie, zaužívané praktiky a konania v skupine či spoločenstve (čo možno súhrnne nazvať aj vytváraním spoločnej kultúry). K nezanedbateľným postupom patrí aj budovanie spoločného fondu spomienok na spoločnú minulosť (viď ďalší text).

Identita vo vzťahu "my-oni"

Identitu "hľadáme" a "bojujeme" o ňu nielen sami so sebou a pre seba, aby sme definovali to, čím sme sami sebou, ale bojujeme o jej uznanie inými. Často v "boji o identitu" ide najmä o definíciu, ktorú používajú o nás iní. Definícia iných o nás by mala byť nami akceptovateľná, mala by nás uznávať a mala by byť samozrejme čo najviac pozitívna. To, ako nás definujú iní, dotýka sa našej sebaúcty - a potreba sebaúcty je základom ľudského bytia. Ďalším praktickým dôsledkom je, že to ako nás definujú iní, určuje, ako sa k nám budú správať.

Tak ako my vidíme a definujeme iných, tí iní definujú nás. Preto živú prítomnú identitu kohokoľvek nie je možné konštruovať mimo sociálnej výmeny, t. j. vzájomných vzťahov jednotlivcov, jednotlivca a spoločnosti a v spoločenskej rovine mimo medziskupinových vzťahov. Konštruovanie identity vyžaduje recipročné poznanie, uznanie a potvrdenie, čo platí tak pre identitu jedinca (ktorý očakáva recipročné uznanie od iných jedincov, malých skupín i veľkých spoločenstiev, ku ktorým patrí) ako i pre identitu skupiny (ktorá predpokladá recipročné uznanie od iných skupín, ako i od celej spoločnosti).

Identita je potrebná pre rozpoznanie iných ľudí, odlišných skupín, kultúr, spoločenstiev. Tie jestvovali aj v minulosti. Dnes sme ich schopní identifikovať na základe ich typických jedinečných rysov. Vo vzťahu prítomnosti k minulosti ide však o jednostranné identifikovanie iného, ktorý pre svoju neexistenciu už svoju identitu nekonštruuje. Robil to však vo svojej dobe, počas svojej existencie vo vzťahu k svojim partnerom i nepriateľom.

Vzťahu "my-oni" predchádza vymedzenie, klasifikovanie či kategorizovanie na "my" a "oni". Spoločenstvo "kolíkuje" hranice medzi "nami" a "nimi" a tým sa zároveň sebadefinuje hoci len púhým pomenovaním (napr. použitím názvu "ľudia" vo svojom jazyku, čo môžu urobiť viaceré spoločenstvá odrazu). Podľa F. Bartha pri etnických spoločenstvách nie je dôležité, čo je vo vnútri hraníc, nie je dôležitý obsah, t.j. charakteristiky etnických spoločenstiev (tie sa môžu časom meniť), ale samotné "kolíkovanie", "naťahovanie hraníc", vydeľovanie sa, hľadanie a potvrdzovanie rozdielov medzi spoločenstvom vlastným a spoločenstvami inými⁵ Kritériá vydeľovania skupiny - ako sa i experimentálne preukázalo - môžu byť dokonca celkom ľubovoľne vymyslené (napr. preferencia farieb) a predsa sú účinné. Bez ohľadu na význam pripisovaný obsahu kultúry, má

väčší dopad to, koho spoločenstvo do svojho kruhu zahrnie a koho vylúči a ako striktné na tom trvá (pružnosť etnických hraníc). Odlišovacie procesy nadobúdajú podľa F. Bartha skôr či neskôr formu sociálnej organizácie spoločenstva. Tvorí podstatu etnicity ako vydelenia sa veľkého spoločenstva ľudí. Nezanedbateľné je však, že tí druhí akceptujú toto vydelenie.

Argumentácia o odlišnostiach spoločenstiev sa však dlhé obdobie vedie odvolávaním sa na obsah rozdielov, a nie samotným faktom vydelenia sa. Kritériá vydeľovania spoločenstiev, ktoré sa javia ľuďom ako dané, "prirodzené", boli a sú používané aké základné etnické znaky. Ide najmä o (spoločný) pôvod, (spoločnú) históriu, obývané územie, jazyk, hospodárenie a vedomie spolupatričnosti (pozri príspevok M. Olejníka v tejto publikácii). Preto pri konštruovaní obsahu kolektívnej identity hrá svoju úlohu minulosť spoločenstva (kolektívu).

Úloha minulosti (a vysvetľovanie minulosti) v konštruovaní identity

Identita je v západnej kultúre procesom konštruovanie seba ako jedinečnej, neopakovateľnej bytosti alebo jedinečnej skupiny⁶, ktorá je takouto (neopakovateľnou alebo jedinečnou) aj vďaka svojej neopakovateľnej a jedinečnej histórii. Jedinečnosť jedinca a spoločenstva sa odvodzuje aj od predkov. Tí svojim nasledovníkom zanechali "dedičstvo" v podobe historického materiálu pre konštruovanie svojej identity. Tento proces sa opakuje: jednotlivci a spoločenstvá (generácie) vždy zanechávajú výsledky svojho konania ako niečo, s čím sa budú identifikovať ich potomkovia a nasledovníci. Prostredníctvom historickej kolektívnej pamäti spoločenstvo v každej generácii spoznáva a definuje samé seba. Vyjadruje to pripomínaním, interpretáciou a reinterpretáciou,

oslavovaním spoločnej minulosti. Usiluje sa o kontinuitu s minulosťou. Čím je táto minulosť viac slávna, viac pamätihodná a dokladovateľná, tým pevnejšie a istejšie základy má kolektívna identita spoločenstva. Časová kontinuita umožňuje vytvárať istú "mystiku" identity - totiž, že niekto (niečo) je stále jedinečne a neopakovateľne rovnakým a tým istým, napriek tomu, že sa časy menia a teda i on sám sa vyvíja.

História jedinca a spoločenstva vypovedá o jeho vzniku, pôvode a vývoji. Vypovedá o tom, že prítomnosť má svoje základy - "korene" v minulosti, čím sa hodnota prítomnosti prudko zvyšuje. Je to jestvovanie histórie (a najradšej dlhej, prestížnej a podloženej histórie), ktoré legitimizuje definíciu akéhokoľvek sociálneho zoskupenia či jedinca.

V identifikáciách jednotlivca i skupiny s minulými historickými javmi môžeme zaznamenať nápadnú aktivitu a selektivitu vo výbere toho, k čomu sa z minulosti hlásim, resp. čo odmietam a čo chcem svojou existenciou rozvíjať.

HISTORICKÁ PAMÄŤ

Predtým ako vymedzíme termín "historická pamäť" venujeme sa v nasledujúcej časti najskôr úvahám o vnímaní času a spojením medzi minulosťou, prítomnosťou a budúcnosťou. Z nich vyplýva, že častý argument v konštruovaní identity, t. j. kontinuita času, je v ľudskej mysli viac konštruovaná spôsobmi, ktorými pracuje ľudská myseľ, a nie je s ňou narabané ako s exaktnou fyzikálnou veličinou.

Vnímanie času

Mnoho z toho, čo sa udialo a deje v živote jednotlivcov a spoločností, nie je spracované do zmysluplnej skúsenosti, nie je registrované ako historický jav či udalosť. Mnoho drobných "dianí" je neužitočných, irelevantných, bez zmyslu a významu, nie sú pamätihodné. Sú ignorované, nezaznamenané a nezapamätávané. Ilustráciou toho je, keď v historiografii sú celé stáročia života spoločností uvedené len veľmi stručne, lebo nič pozoruhodné o nich nemožno povedať, nič prevratné sa nestalo. Môže sa však stať aj opak, že nie je zaregistrovaný potenciálne "zapamätaniahodný" historický jav, lebo nebol rozpoznaný alebo určený ako pamätihodný. "Určenie" toho, či istý jav je "historický" alebo nestojí za zaznamenanie, je často arbitrárne i v historiografii. Môže sa stať, že historická pamäť, ktorá sa riadi inými motívmi ako oficiálna historiografia a môže byť k nej "v opozícii" (pozri ďalší text) pamätá a (tajne) pripomína ako významné odlišné javy ako oficiálna historiografia.

Iným uhlom pohľadu pri uvažovaní o časovej kontinuite jestvovania niekoho či niečoho je vzťah medzi minulosťou, prítomnosťou a budúcnosťou. Prítomnosť je vlastne len kratučkou "svorkou" minulosť a budúcnosti. V prítomnosti sa nám môže javiť, že súčasný stav vecí je výsledkom zámerného projektu vypracovaného v minulosti. Takisto sa môžeme domnievať, že budúcnosť je projektom prítomnosti⁷. Keďže v prítomnosti jestvuje nekonečné množstvo snáh, plánov, zámerov a intencií rôzneho druhu, budúcnosť by podľa tohto chápania bola tvorená celým počtom alternatív. V konečnom dôsledku sa však udeje len jeden z variantov diania a jeho "výber" sa môže udiať čisto náhodne. Tak je to i s minulými plánmi, zámermi i projektami. Hoci ich možno jestvovalo veľké množstvo, udialo sa s najväčšou pravdepodobnosťou napokon niečo celkom iné, ako

bolo plánované, chcené alebo čisto len predvídané. Od histórie však očakávame, že nám "dodá" informácie o veľkých imponujúcich činoch, ktoré vytvorili "históriu" a zmenili svet. Máme tendenciu vysvetľovať prítomnosť ako dôsledok cieľavedomého projektu v minulosti. To nám pomáha legitimizovať prítomný stav vecí. Historiografia zdôrazňuje históriu úspešne zavŕšených plánov. Tomuto klamu podliehajú i profesionálni historici (nehovoriac o politikoch). Nezámerné ale i vedome prehliadame (alebo o nich nie sme informovaní) množstvo neúspešných a len čiastkovo úspešných plánov a snažení v minulosti, ktoré spadli "do prepadliska dejín" a tým sa retrospektívne stali nielen neviditeľnými ale i nejestvujúcimi. Môže sa však stať i to, že s odstupom času sa úspech môže vykladať ako neúspech a naopak.

Vymedzenie historickej pamäti

Popri poeticko-metaforických vymedzeniach termínu pamäť nám učebnice povedia, že pamäť je uloženie, uskladnenie a vyvolanie informácií. Táto striktno informačno - kognitivistická definícia však nevylučuje ďalšie výstižnejšie a krajšie formulované definície, ktoré vedú k hlbšiemu pochopeniu úlohy pamäti v histórii a prítomnosti ľudstva.

Informačno-kognitivistická definícia presne vymedzuje pamäťové procesy, ale nerozlišuje medzi nositeľmi (vlastníkmi) pamäti. Počítače majú pamäť (dokonca viac typov pamäti) s kapacitou a rýchlosťou vybavenia, ktorú človek nikdy nedosiahne. Avšak pamäť, ktorej nositeľom je človek a ľudstvo, im zabezpečuje, že nie sú nútení žiť iba dneškom, ale môžu si vytvárať to, čo nazývame "skúsenosťou" a využívať ju. Takáto pamäť sa nazýva sociálna pamäť pre svoj obsah - obsahom zapamätania totiž nie sú len údaje (merané napr. bitmi), ale predovšetkým skúsenosti, uskladnené

v podobe postojov, významov, hodnôt, presvedčení, tradícií, pracovných návykov, rodinných zvyklostí, estetických kritérií. Je to akýsi spoločný sklad doterajšieho poznania ľudstva. Obsahom sociálnej pamäti sú výsledky materializovanej i nematerializovanej činnosti jedinca a ľudstva. Jednotlivec a celé skupiny ľudí si ich pomocou individuálnej a kolektívnej pamäti prenášajú z minulosti do prítomnosti a budúcnosti. Odovzdávajú sa ďalším a ďalším generáciám aby sa uľahčilo, resp. umožnilo prežitie ľudského rodu.

V prísne psychologickom prístupe k pamäti ako psychickej funkcii môže byť jej nositeľom iba jednotlivec. Vo voľnejšom chápaní, ktoré zdôrazňuje viac obsah než procesy pamäti je zrejmé, že určité obsahy pamäti sú spoločné celým skupinám ľudí. Sú to predovšetkým tie skupiny, ktoré majú spoločnú históriu a ktoré sa viac či menej zhodnú pri jej výklade. Materializované a nematerializované informácie o starých Grékoch (a hodnotenie tohto obdobia) patria napr. do historickej pamäti Európanov a v takomto zmysle môžeme hovoriť o pamäti skupiny, resp. kolektívu (podobne ako pojem S. Moscoviciho "kolektívne reprezentácie"). Jedinec si sociálnu pamäť individualizuje a "privatizuje" predovšetkým prostredníctvom umiestňovania svojej biografie do kontextu historických javov a snahou urobiť svoju biografiu ich súčasťou.

Historická pamäť je častou väčšej, rozsiahlejšej sociálnej pamäti. Platí pre ňu všetko, čo bolo povedané o sociálnej pamäti. Ako subsystém sociálnej pamäti je definovaná predovšetkým obsahom (hoci dôležité sú i procesy): je to uloženie, uchovávanie a vybavenie si historických udalostí a faktov. Pretože však historické javy sú javy sui generis sociálne, nejde len o pamätanie si historických dátumov a faktov, ale najmä o významy a hodnoty, ktoré sú s nimi spojené. Môžu byť pozitívne pre jednu skupinu ľudí (napr. víťazov bitky) a úplne odlišné pre druhú skupinu ľudí (porazených). Spor

o dátum bitky je ľahko vyriešiteľný, spor o jej význam, dôležitosť, hodnotu, dôsledky atď. je takmer neriešiteľný. V historickej pamäti sa stáva minulý jav pre jedinca i pre spoločenstvo významným. Nadobúda význam, ktorý sa môže meniť podľa potrieb jedinca, resp. spoločenstva v prítomnej dobe.

Možno je už nadbytočné zdôrazniť rozdiel medzi históriou, historiografiou a historickou pamäťou. História je súbor udalostí, ktoré sa udiali v minulosti. "Oficiálne" a "objektívne" sa ich usiluje popísať a skúmať historiografia a tým je aj daný vzťah medzi historickou pamäťou a historiografiou. Historická pamäť je tiež reflexiou histórie (i keď - ako všetko - sama má svoju históriu), ale na rozdiel od historiografie ide o reflexiu nesystematickú a nesyntetickú. Vedú v nej iné motívy ako snaha o objektívny popis minulých udalostí. V porovnaní s historiografiou je bezprostredne prežívanou osobnou a skupinovú prítomnou skúsenosťou a nie inštitucionálne prezentovaným výkladom dejín. Vyplýva z toho, že historická pamäť je ovplyvňovaná aktuálnym spoločenským dňom a diskusiami v prítomnosti. Pravdepodobne základným motívom jej fungovania je vysvetliť, porozumieť, ospravedlniť alebo kritizovať prítomný stav vecí (osobných i spoločenských). K tomu je používaná minulosť, ktorej časti sú výberovo pripomínané, zabúdané, schvaľované alebo vynachádzané (vymýšľané). V historickej pamäti sú minulé udalosti a javy selektívne vyberané a rôzne interpretované. Prítomnosť do nej vnášaná a postupne v nej zakódované sociálne normy, očakávania a stereotypy prítomnosti. V historickej pamäti je história, t. j. minulé dianie, vlastne nanovo v prítomnosti vytváraná.

V historickej pamäti (podobne ako v individuálnej biografickej pamäti) sa striktno nedodržiava chronológia, vyskytujú sa skreslenia, zdôrazňovania, posuny, vynechávania a ignorovania celých historických období. Pre historickú pamäť je charakteristické emocionálne prežívanie obsahu historických javov. V istom zmysle

predstavuje psychologickú a emocionálnu odpoveď jednotlivca alebo skupiny na javy prítomné, ale i na tie, ktoré sa v udiali v minulosti a ktorých dôsledky na prítomnosť sa predpokladajú. Pre ich emocionálnu silu je ideologizovanie a politizovanie historickej pamäti možné, často politikmi vítané a často ho môžeme pozorovať.

Charakteristiky historickej pamäti

Na mnohých príkladoch možno ilustrovať, ako jednotlivé skupiny ľudí "zaobchádzajú" s minulosťou. V historickej pamäti rôznych jednotlivcov a skupín sú zapísané rozmanité interpretácie jednej a tej istej historickej udalosti. Až prekvapujúco sú niektorí ľudia, resp. skupiny celkom ľahostajní alebo dokonca až nepriateľsky naladení voči alternatívnym interpretáciám. Selektívnosť je najviac nápadná charakteristika pamäti. Jedno z vysvetlení "lipnutia na svojom videní histórie" hovorí o odlišných pozíciách, ktoré mali v historickej udalosti "vlastníci" či "dediči" historickej pamäti (nielen v dimenzii víťazi-porazení ale aj napr. ako aktívni účastníci alebo len pasívni pozorovatelia), o odlišných potrebách, motívoch a záujmoch "vysvetľovateľov" histórie.

Avšak rozdiely v obsahu vybavovaných informácií nezávisia len od nositeľov pamäti. Ich zdroje môžeme nájsť tak v samotných pamäťových procesoch ako i v charaktere toho, čo tvorí obsah pamäti, t. j. v historickom (ale aj prítomnom) dianí samotnom.

V pamäťových procesoch - od registrácie udalosti v danom čase, cez uskladnenie informácie o nej až po jej vyvolanie v neskoršom období - je viacero citlivých bodov, kde môže dôjsť k skresleniu "historickej" informácie. Už prosté dobové "ukladanie" informácií obsahuje ich selektívne spracovanie (kódovanie), pretože už v čase ich konania sú historické udalosti vnímané, pomenované, definované

a klasifikované, čiže určitým spôsobom kódované. "Kódovanie" uskutočňované rôznymi svedkami a účastníkmi udalosti sa môže diametrálne odlišovať (spomeňme len dnešné politické dianie).

Spôsobom zaznamenania udalosti alebo javu je ovplyvnené uloženie javu do historickej pamäti. Procesy uchovania obsahu historickej pamäti (niekedy aj po celé tisícročia) sú vlastne procesmi transformácie informácií pri ich prenose. Dočasne alebo trvalo sa môže stratiť celý balík informácií alebo jeho časti. Nie všetky záznamy historických javov "prežijú". Často ani nevieme, čo z minulosti sa stratilo a či to, čo sa uchovalo, predstavuje verný obraz toho, čo bolo. (Z hľadania odpovedí na tieto otázky odvodzujú svoju oprávnenosť rôzne vedy historické ako archeológia a archívništvo.) Straty informácií a zmeny významu informácií spôsobené vynechaním jej častí či ich pridaním môžu poriadne skresliť "posolstvo" histórie.

Nakoniec je tu problém vyberania informácií z rôznych zdrojov historickej pamäti v súčasnosti. Selektívne vyberané historické informácie sa môžu líšiť až tak, že si protirečia. V tom lepšom prípade prezentujú historickú udalosť z rôznych uhlov pohľadu a umožňujú tak jej rôzne interpretácie v súčasnosti. Vyvolanie obsahu historickej pamäti (spomínanie) nie je pasívne privolanie, ale je to myšlienkový proces výberu, konštrukcie a výkladu javov. V tejto fáze môže nastať "prepísovanie" histórie. Aj preto je namieste úvaha, či termín historická "pamäť" nie je vlastne len metaforickým označením procesov, ktoré sú presnejšie vyjadrené napríklad termínmi ako "interpretácia" alebo "myšlienková konštrukcia" historických udalostí.

Zdroje a používanie historickej pamäti

Psychológovia uvádzajú, že značnú časť obsahu sociálnej (a teda aj historickej) pamäti tvoria hodnoty, postoje, prežívania a skúsenosti ľudí⁸. Psychologické poznatky indikujú, že sú to potreby praktickej i teoretickej činnosti, ktoré určujú, ako "narábame" so sociálnou pamäťou (tzv. princíp užitočnosti). Jednotlivci a celé skupiny ľudí si vyberajú zo sociálnej (historickej) pamäti predovšetkým tie informácie, ktoré potrebujú pre svoju činnosť. A činnosť ľudí je vždy tak či onak hodnotovo zameraná. Hodnotovej orientácie sa "nezbavia" ani profesionálni historici - akokoľvek sa usilujú o "objektívnosť", v ich výklade dejín môžu iní nájsť istú hodnotovú orientáciu i vtedy, keď ide len o popis" historickej udalosti.

Rezervoár historickej pamäti, ako časti sociálnej pamäti, vytvárajú, neustále dopĺňajú, obmieňajú a zabúdajú "obyčajní" ľudia, nie oficiálni zaznamenávatelia dejín. Tradície, mýty, interpretácie šírené ústnym podaním, rôznymi formami umenia prispievajú do historickej pamäti rovnako výdatne, ak nie viac, ako poznatky spracované a predkladané profesionálnymi historikmi.

Ruisel hovorí o pamäti na predkov a plynutí času v stredoveku, ktoré sa podriaďovalo rytmu generačného striedania a udalostiam odohrávajúcim sa v presne vymedzenom okruhu⁹. Rodokmene a prestížni predkovia zabezpečovali vyšší status tomu, kto ich mohol preukázať. Mnohé dôležité informácie z minulosti sa udržiavali ústne, čo kladlo značné nároky na pamäť jednotlivcov (najmä tam, kde sa ani neskôr nepoužívalo písmo). Tendencia ľudovej ústnej tradície, ale aj kronikárov ako "oficiálnych" historiografov (v dobách, keď presnejšie spôsoby zaznamenávania udalosti neboli k dispozícii) zveličovať napr. činy obľúbených hrdinov dokladuje nielen úlohu emócií v historickej pamäti ale i snahu o zvýšenie hodnoty "svojho"

spoločenstva. Ako to hovorí Anna Collardová - "historická pamäť poskytuje isté historické dáta pre rekonštrukciu 'efektívnej' minulosti"¹⁰. Historická pamäť ilustruje ako je v skutočnosti história prežívaná, rekonštituovaná a používaná v prítomnosti.

Vytvorená, viac či menej ucelená, v spoločnosti prevládajúca koncepcia (prípadne iné alternatívne koncepcie) výkladu historických faktov (ktoré sa označujú aj ako historické vedomie) a narábanie s ňou (spôsob ich výberu, pospájania, interpretácie, čiže spracovávanie historických informácií) charakterizuje a ovplyvňuje celú spoločnosť. Dodáva spoločnosti a kultúre v danej dobe typický "punc", sebavedomie, prestíž medzi inými spoločnosťami. Hľadanie, zdôrazňovanie, objavovanie a vynachádzanie svojej slávnej minulosti sú motivované snahou získať argumenty pre zvýšenie statusu spoločnosti. Úsilie ideológov "vymazávať" javy z historickej pamäti svedčí predovšetkým o uvedomení si významu historickej pamäti. Úspech práve tak ako neúspech v tomto úsilí dokladuje zasa životaschopnosť a konštruktívnosť skupinovej pamäti a obťažnosť jej "riadenia".

Na záver tejto časti, v ktorej som sa usilovala osvetliť pojem "historická pamäť", možno zhrnúť:

V historickej pamäti ľudia dávajú význam historickým udalostiam, ktoré ich spoločnosť a oni sami prežili. Robia tak v súlade so svojimi súčasnými normami, presvedčiami, očakávaniami a postojmi. Z histórie selektívne vyberajú a hodnotia historické fakty podľa toho, ako sú tieto spojené s ich sebaúctou, sebahodnotením, so záujmami a cieľmi ich činnosti a ich spoločnosti dnes. Historické javy sú rekonštruované na základe ich užitočnosti a využiteľnosti v presadzovaní hodnotových orientácií jednotlivcov a spoločností. Funkcia historickej pamäti nespočíva vo "vernom" zaznamenaní

histórie (čo je ašpiráciou historikov), ale plní funkciu pri vysvetľovaní a definovaní vecí, javov a seba samého dnes a pri vyrovnávaní sa s nimi a ich zvládání. Potom sú funkcie historickej pamäti viac emocionálnopsychologické a praktickosociálne ako "objektívne" teoretickopoznávacie.

GENERAČNÁ PAMÄŤ

Dejiny možno chápať ako nepretržitý prúd jednotlivých generácií. "Úlohou pamäti je prenášať vedomosti i ponaučenie, ktoré môžu využiť jednotlivé pokolenia"¹¹. Ak by nebolo pamäti, každá jednotlivá generácia by musela začínať odznovu. Žila by iba prítomnosťou, čo by ľudstvo ako celok uvrhlo na najnižšiu úroveň vývoja. Na druhej strane je každá nová generácia aspoň potenciálne schopná navodiť sociálne a kultúrne zmeny, odlišiť sa od prevládajúceho štýlu "dovtedajšej" spoločnosti. Nevyhnutnou podmienkou rozvoja ľudskej spoločnosti je čerpanie zo "studnice múdrosti" predošlých generácií a vecou ťažiadosti jedincov i skupín je prispieť do nej svojou "hrivnou" pre generácie nasledujúce.

Generačná pamäť patrí tiež k sociálnej pamäti. Možno ju definovať obsahom - ako sumu informácií a ich hodnotení (vrátane historických udalostí a faktov), ktoré jedna generácia prebrala od generácií predchádzajúcich a odovzdáva ich generáciám nasledujúcim. Prelínanie tejto definície s definíciou historickej pamäti je zrejmé. Pohľad na obsah pamäti cez generácie predstavuje iný rez, iný uhol pohľadu. Iný možný rozdiel spočíva v tom, že termín "generačná pamäť" konotuje väčší dôraz na mechanizmy, spôsoby, techniku prenosu, odovzdávania sociálneho "dedičstva" ako na obsah pamäti. Generácia je "veľká, sociálne diferencovaná skupina osôb spojených dobovo podmieneným štýlom myslenia a konania a prežívajúcich podstatné obdobie svojej socializácie v rovnakých historických

a kultúrnych podmienkach"¹². Sú tu však rozdiely medzi demografickým, sociologicko-historickým a kultúrnym chápaním pojmu generácia. Kým z demografického hľadiska je to súhrn jednotlivcov narodených v určitom krátkom rozmedzí (synonymum pojmu rovesníci), sociologicko-historické chápanie kladie dôraz na historické špecifiká, na základe ktorých a v interakcii s ktorými sa uskutočňuje proces socializácie rovesníkov a ktoré akcentujú odlišnosť ich sociálnych (hoci v jednej generácii diferencovaných) potrieb a záujmov. Ak je generácia definovaná v historiografii ako špecifická generácia, zvyčajne obsahuje aj pomenovanie nového a výrazného typu historickej skúsenosti, ktorou daná generácia prešla (napr. šesťdesiatosmičkári ako generácia, ktorá roku 1968 bola na vrchole svojej životnej dráhy a pre ktorú následná normalizácia znamenala životný zlom). Z toho vyplýva, že nie všetky genealogicky a demo-graficky vymedzené generácie sú generáciami v historickom zmysle a kultúrnom význame tohto pojmu. Z hľadiska kultúrneho je generácia skupina rovesníkov, ktorá sa od iných odlišuje étosom, špecifickou citlivosťou pre určité problémy a zmyslové javy, mentalitou či výrazovými prostriedkami, ktoré používa v umení.

Pre každú jednotlivú generáciu platí, že je sprostredkovateľom medzi svojimi predchodcami a nasledovníkmi. Je zrejmé, že generácia nielen prenáša, ale aj navodzuje sociálne a kultúrne zmeny a poskytuje spoločnosti nový charakter. Tieto ňou navodené zmeny, ktoré nezažili jej generační predchodcovia, odovzdáva "nová" generácia svojim generačným nasledovníkom. Generácia ľudí rovnakého veku sa bude líšiť v rôznom kalendárnom čase, pretože sociálno-historické podmienky sa menia. Môžeme porovnávať generácie napr. šesťdesiatnikov pred dvadsiatimi rokmi a dnes, prípadne uvažovať o tom, akí budú ľudia tohto veku o dvadsať rokov.

V spoločnosti vždy žije viacero generácií, čo znamená kontinuitu a zároveň aj diskontinuitu prenosu informácií medzi generáciami. Každá generácia sa socializuje za "výchovného" (zámerného i nezámerného) pôsobenia starších generácií, pretože však rovesníci zdieľajú odlišné sociálne prostredie a situácie ako generácie staršie, prechádzajú neopakovateľnou a odlišnou historickou skúsenosťou a vytvárajú si generačné vedomie, špecifický životný štýl, ktorý môže byť odlišný až revoltujúci a protikladný modálnemu štýlu staršej generácie. Nové generácie prehodnocujú a reinterpretojú minulosť, vytvárajú si inú "historickú pamäť". V zhode s princípom užitočnosti sú základom tohto procesu nové, odlišné potreby nastupujúcej generácie.

Súčasnú "fungovanie" viacerých generácií v rodinách a v spoločnosti ako celku umožňuje rozlišovať a skúmať generačnú pamäť staršej, strednej a mladšej generácie odrazu. Vekom generácií je dané, že obsahy v ich "historickej pamäti" sa budú líšiť, pretože vek implicitne znamená rôznosť životných skúseností.

Na záver príspevku, ktorý chce osvetliť spojenie pojmov "identita" a "historická pamäť" a poukázať na historickú pamäť ako jeden zo zdrojov konštruovania identity, možno zhrnúť:

1. V oboch pojmoch je kľúčové to, že prepájajú minulosť a prítomnosť. Spoločné je úsilie konštruovať a rekonštruovať niečo v prítomnosti pre budúcnosť na základe minulého. To je charakteristické tak pre historickú pamäť ako i pre identitu. Napr. E. Erikson uvádza, že identita ega (chápaná Eriksonom ako integrita osobnosti) závisí od minulosti - je zakorenená v detstve a determinuje budúcnosť - slúži ako základ pre plnenie neskorších životných úloh.¹³ Na úrovni spoločenskej platí, že prestížna minulosť zvyšuje status spoločenstva v prítomnosti.

2. V oboch pojmoch je obsiahnuté aktívne konštruovanie toho, čo je zdanlivo na prvý pohľad dané - už sa udialo a nemožno to zmeniť (história, detstvo). Aktivita subjektu vo vzťahu k minulým javom je však zrejmá - k odkazu minulosti, svojim predkom, svojej osobnej histórii a k histórii svojho spoločenstva sa možno aktívne a výberovo prihlásiť alebo sa od nich aktívne a výberovo dištancovať. Minulé historické javy možno reinterpretovať, nanovo konštruovať. Aktivita v konštruovaní identity je minimálne daná nutnosťou aktivity pri prezentácii seba a vysvetľovaní svojich akcií.
3. Tak v historickej pamäti ako i v konštruovaní identity hrajú veľkú úlohu hodnoty. V mene istých ideí, presvedčení, hodnotových orientácií zaujímajú subjekty hodnotiaco-emocionálny postoj tak k historickým faktom a v zhode s hodnotami, ktoré uznávajú, sa usilujú definovať samých seba.
4. Tak historická pamäť ako aj identita predpokladajú schopnosť sebareflexie, pocit príslušnosti, resp. spolupatričnosti a časovú kontinuitu (Melucci, 1982, podľa Schlesinger, 1987). Konštruovanie identity spoločenstva vo veľkej miere "ťaž" z historickej pamäti spoločenstva, narábanie s ktorou mu pomáha skonštruovať pozitívnu a inými uznanú definíciu seba samého.

POZNÁMKY:

- 1 Bačová, V.: Teórie osobnej a sociálnej identity. In: Výrost, J., Bačová, V., Lovaš, L.: Vybrané kapitoly zo sociálnej psychológie II., Veda, Bratislava 1993, 72-129.
- 2 Weinreich, P.: Variations in Ethnic Identity: Identity Structure Analysis. In: Liebkind, K.: New Identities in Europe. Immigrant Ancestry and the Ethnic Identity of Youth. Gower Publishing Company, 1989, s. 50.

- 3 Schlenker, B. R.: Translating Actions into Attitudes: An Identity-Analytic Approach to the Explanation of Social Conduct. *Advances in Experimental Social Psychology*, 15, 1982, s. 194.
- 4 Sciolla, L.: Identita: percorsi di analisi in sociologie. Torino, Rosenberg et Sellier, 1983.
Citované podľa: Schlesinger, P.: On National Identity: Some Conceptions and Misconceptions criticized. *Social Science Information*, 26, 1987, 2, s. 234.
- 5 Barth, F.: *Ethnic Groups and Boundaries*. Allen and Unwin, London, 1969.
- 6 Bačová, V.: Spoločenská a kultúrna podmienenosť osobnej identity. *Československá psychologie*, 40, 1996, 4, 321-337.
- 7 Chapman, M., McDonald, M., and Tonkin, E.: Introduction - History and Social Anthropology. In: Tonkin, E., McDonald, M., Chapman, M. (Eds.): *History and Ethnicity*. Routledge 1989, 1-21.
- 8 Ruisel, I.: Role of Social Memory in the Control of Behaviour. *Studia Psychologica*, 30, 1988, 4, 271-276.
- 9 Ruisel, I.: *Záhady pamäti*. Slovak Academic Press, Bratislava 1995.
- 10 Collard, A.: Investigating "Social Memory" in a Greek Context. In: Tonkin, E., McDonald, M., Chapman, M. (Eds.): *History and Ethnicity*. Routledge 1989, 89-103.
- 11 Ruisel, I.: ,1995, cit. d. s. 12.
- 12 Demografie (nejen) pro demografy. Sociologické nakladatelství a Sociologický ústav AV ČR, 1993, s. 72
- 13 Erikson, E. H.: *Identity: Youth and Crisis*. New York: Norton, 1968.

HISTORICKÁ PAMÄŤ - JEDEN Z FORMATÍVNYCH FENOMÉNOV INTERPRETÁCIE DEJÍN

Soňa Gabzdilová

V 5. storočí pred n. l. viedli grécke mestské štáty obranné boje s Perzskou ríšou, ktorá v tom období dosiahla svoj najväčší územný rozmach. Za svoju slobodu bojovali Gréci proti mnohonásobnej presile Peržanov pri Maratóne, Salamíne, Platajach a spojené grécke vojská pod vedením Sparty sa stretli s perzskou armádou, ktorej velil Xerxes, aj v Termopylskom priesmyku. Keď si spartský veliteľ Leonidos uvedomil nemožnosť úspešnej obrany v Termopylách rozkázal, aby armády ostatných gréckych štátov opustili bojisko a rozhodol sa čeliť Peržanom len so svojim oddielom Sparťanov. Aj keď bolo zrejmé, že nie je v ľudských silách tento zápas vyhrať, ani jeden Sparťan neodišiel z bojiska a všetci chladnokrvne čelili hrozbe istej smrti.

Nad spoločným hrobom udatných vojakov postavili Gréci pomník s nápisom - "Choď pútnik a povedz Lakedaimonským, že my tu ležíme, tak, ako zákony kázali nám".¹ Sparťania boli ochotní bojovať a umrieť nie v mene kráľa, cisára, či vojenského veliteľa, ale v mene toho, čo si ctili a vážili ako najväčšiu hodnotu - a tou bol zákon.

Odkaz starých Grékov sa mal natrvalo uchovať v historickej pamäti, v historickom povedomí európskych národov a tradovať z generácie na generáciu. Neuchoval sa však a existencia právneho štátu na niekoľko stáročí (až na ojedinelé výnimky) zo života európskej civilizácie vymizla. Na druhej strane je však nepopierateľnou skutočnosťou, že vedomosti z histórie starovekých Grékov sa nám dochovali.